Regentenwerk

LAUREN LAURET

Regentenwerk

Vergaderen in de Staten-Generaal
en de Tweede Kamer, 1750-1850

2020 Prometheus Amsterdam

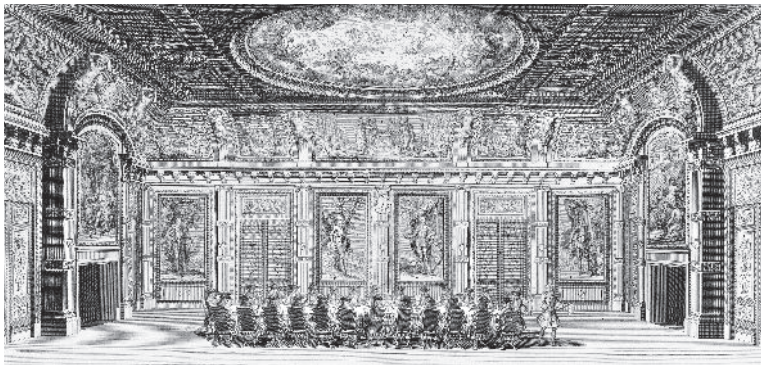
De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden te achterhalen. Aan hen die desondanks menen aanspraak te kunnen maken op enig recht, wordt verzocht contact op te nemen met Uitgeverij Prometheus, Postbus 1662, 1000 BR Amsterdam.

Deze uitgave is tot stand gekomen met financiële steun van:
Dr. Hendrik Mullerfonds
M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting
Professor van Winterfonds
J.E. Jurriaanse Stichting

© 2020 Lauren Lauret
Omslagontwerp Suzan Beijer
Omslagillustratie Vergadering van de afgevaardigden van de Staten-Generaal over de vredesonderhandelingen voor het Bestand, 6 februari 1608, Simon Frisius, 1608. Rijksmuseum, Amsterdam, objectnummer RP-P-OB-79.470.
Foto auteur Bob Bronshoff
Lithografie afbeeldingen BFC, Bert van der Horst, Amersfoort
Zetwerk Mat-Zet bv, Huizen
www.uitgeverijprometheus.nl
ISBN 978 90 446 4506 4

Gezicht op het Binnenhof te Den Haag, omstreeks 1825. Bron: Universiteitsbibliotheek Leiden.

Een vergadering van de Staten-Generaal in de Trêveszaal, omstreeks 1730. Bron: Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

Inleiding

Hendrik Collot d'Escury trad in 1819 gewetensvol toe tot de Staten-Generaal. 'De dood [van] mijnen geliefden vader gaf mij den toegang tot deze vergadering, en mij viel de eer te beurt om in zijne plaats geroepen te worden,' boekstaafde hij de herinnering aan zijn toetreding. Hendrik wilde in de voetsporen van zijn vader treden, want 'vader was een ijverig, trouw, opregt en goed regent' geweest en Hendrik zag 'in de Staten-Generaal het eerste ligchaam van Staat', oftewel het hoogste bestuursorgaan. Bovendien was zijn vader een vriend en gunsteling van stadhouder Willem v (1748-1806), maar desondanks had hij 'de zaak des Vaderlands' boven alles gesteld. Kortom, een 'beter voorbeeld ter navolging kan ik mij dus niet voorstellen', vond Hendrik.[1]

Zoon Collot d'Escury bevestigt hiermee het beeld dat wij hebben van de regenten die de Republiek bestuurden in de Staten-Generaal en de werking van traditie. Tot de Bataafse Revolutie van 1795 kwamen op het Binnenhof in deze vergadering gedeputeerden samen namens zeven soevereine provincies. Toegang tot deze vergadering was voorbehouden aan leden uit aanzienlijke families, die in de tweede helft van de achttiende eeuw een gesloten oligarchie vormden. Bestuursbaantjes gingen over van vader op zoon. Vergeleken met het overwegend vorstelijk bestuur in andere Europese landen was het uitzonderlijk dat regenten in een vergadering de Republiek bestuurden.[2]

Alleen vergaderden Hendrik en zijn vader niet in de vroegmoderne Staten-Generaal, maar in de negentiende-eeuwse Tweede Kamer

der Staten-Generaal, oftewel in het parlement. Deze vergadering was een product van de Restauratie van de Nederlandse staat. De Restauratie vond plaats nadat de revolutionaire Bataven de Republiek hadden omgesmeed in een nationale eenheidsstaat en Napoleon haar had ingelijfd in zijn keizerrijk. Terecht heeft historicus Niek van Sas erop gewezen dat bij het herstel van de onafhankelijkheid in 1813 de klok niet is teruggedraaid naar de vroegmoderne tijd van voor 1795. De architect van de Restauratie, Gijsbert Karel van Hogendorp, hield zich volgens Van Sas bezig met een *invention of tradition*; in zijn *Schets* voor de grondwet gebruikte Van Hogendorp oude benamingen om de nieuwe instituten mee te vergulden. De gerestaureerde
10 Staten-Generaal waren slechts medewetgever naast koning Willem I (1772-1843), de zoon van Willem V. Op het eerste gezicht lijkt de naam de enige overeenkomst te zijn met de Staten-Generaal in de Republiek en de verzamelnaam voor de Eerste en Tweede Kamer in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden.[3]

Toch liet Hendrik in 1819 buiten beschouwing dat hij toetrad tot de Tweede Kamer en dat hij zijn zetel te danken had aan een verkiezing. Een Collot d'Escury betrad de Staten-Generaal als regent en beschouwde de vergadering als het hoogste centrale bestuurslichaam. Uit deze persoonlijke herinnering blijkt dus dat er bij de Restauratie van de Staten-Generaal meer is doorgegeven dan alleen de naam van de vergadering: de regententraditie. Ik veronderstel daarom dat er sprake was van continuïteit van praktijken, terwijl historici een tijd lang discontinuïteit en het uitgevonden karakter van tradities hebben benadrukt. Maar in de conclusie zult u niet lezen dat de gerestaureerde vergadering simpelweg alles bij het oude liet. Ik wil onderzoeken welke vergaderpraktijken, of regententradities, uit de oude Staten-Generaal wel en welke niet zijn doorgegeven en hoe het proces van overgeven precies is verlopen.[4]

Dit boek vertelt het verhaal van hoe regenten als Hendrik vergaderpraktijken uit de Staten-Generaal hebben overgedragen aan de vroegnegentiende-eeuwse Tweede Kamer. De restauratie van deze vergadering roept vragen op die raken aan de kernwaarden van de eenheidsstaat. Wat was er bijvoorbeeld overgebleven van de last en ruggespraak tussen de gedeputeerden en hun provincie, de grond-

slag van de Staten-Generaal in de Republiek? Hoe vertaalden de Staten-Generaal hun relatie met Oranje van het stadhouderschap naar het koningschap? Heeft de aanwezigheid van Kamerleden uit de Zuidelijke Nederlanden de continuïteit beïnvloed? Hoe konden gedeputeerden uit de Staten-Generaal zich staande houden als lid van de Tweede Kamer? Bespeurden zij continuïteit in de werkwijze van de vergadering of zorgden zij ervoor dat die er alsnog kwam waar ze deze misten? Ik zal aantonen dat de zoektocht naar de antwoorden op deze vragen Tweede Kamerleden de gelegenheid bood de nieuwe staat vorm te geven volgens traditionele principes.

Moderniteit

De afgelopen decennia is de overgang van de achttiende naar de negentiende eeuw geherwaardeerd als een cruciale fase in de ontwikkeling van Nederland. In navolging van de Duitse historicus Reinhart Koselleck heeft Niek van Sas deze periode bestudeerd en gekarakteriseerd als *Sattelzeit.* Zowel Koselleck als Van Sas beweerde dat deze eeuwwisseling in Europa samenviel met de opkomst van een modern, lineair tijdsbesef. Voor het eerst zagen mensen dat er een verschil bestond tussen heden en verleden. Daardoor konden zij op een toekomstgerichte manier over politiek en maatschappij nadenken en schrijven.[5]

Het begrip Sattelzeit inspireerde Van Sas tot een pleidooi om de periode 1750-1850 te beschouwen als een zelfstandige periode binnen de Nederlandse geschiedenis. Hij onderzocht in *Metamorfose van Nederland* hoe de omvorming van de vroegmoderne Republiek naar de negentiende-eeuwse moderniteit een antwoord vroeg op transnationale fenomenen als Verlichting, Revolutie en Restauratie en de opkomst van politieke ideologieën.[6] Waar de klassieke tijdvakken gebaseerd waren op een vaste structuur, zoals het landsheerlijk bestuur of de Republiek, kenmerkte deze eeuw zich volgens Van Sas als periode juist door bestuurlijke en maatschappelijke veranderingen.

De moderniseringsthese heeft veel navolging gekregen onder historici die zich bezighielden met begripsgeschiedenis en de geschiedenis van het politieke denken. Zij hebben met name de patriottentijd,

de Bataafse Revolutie, het koningschap van Lodewijk Napoleon en de inlijving bij Frankrijk onderzocht. De periode rond 1800 bleek hét moment waarop de moderne, nationale politiek haar intrede deed in Nederland.[7] De Nationale Vergadering van de Bataafse Republiek, opgericht in 1796, geldt daardoor als het begin van de moderne parlementaire geschiedenis.[8]

Ik plaats echter vraagtekens bij de bestudering van 1750-1850 als het moderniseringstijdvak. Voor wie geïnteresseerd is in modernisering en politiek-ideologisch vernuft lijkt de restauratiepolitiek per definitie minder interessant. De Restauratie bracht immers naar eigen zeggen het oude gezag terug, zij het op nieuwe voorwaarden.[9]

Een publieke discussie over het staatsgezag zoals de patriotten en Bataven die hadden gevoerd, hoorde daar niet bij. Zoeken naar verandering en vernieuwing in een politieke praktijk waarin die werden afgewezen, leidt onherroepelijk tot teleurstelling. Bovendien heeft mediëvist Kathleen Davis erop gewezen dat Kosellecks these een geschiedfilosofische strekking had en niet was bedoeld voor de studie van het verleden op basis van primaire bronnen. Dat historici de these hebben omarmd, is volgens haar medeverantwoordelijk voor het imagoprobleem van de 'Middeleeuwen' als een periode met een onderontwikkeld historisch besef en toekomstperspectief. Vroegmodernist Judith Pollmann heeft daarnaast overtuigend aangetoond dat mensen voor 1800 wel in staat waren het verschil tussen verleden, heden en toekomst te zien en dat in woord en beeld tot uitdrukking te brengen.[10] Ik sluit me aan bij hun constatering dat met het concept Sattelzeit een vertekend beeld is ontstaan van de eeuwen die voorafgingen aan de 'geboorte' van de moderne politiek en maatschappij rond 1800. Wie de politiek van de Restauratie wil doorgronden, zal daar dus vanuit een ander perspectief naar moeten kijken.

Naast de moderniseringsthese heeft de statuur van de staatsman J.R. Thorbecke een vergelijkbare uitwerking gehad op het imago van de Restauratie. Thorbeckes naam is onlosmakelijk verbonden aan het jaar 1848, het jaar van de liberale grondwetsherziening en het eindpunt van de Sattelzeit in Nederland. Recente biografieën over de hoofdrolspelers bij de liberale grondwetsherziening hebben aangetoond hoe sterk de liberale lens de geschiedschrijving over de Res-

tauratie heeft beïnvloed. Thorbecke heeft deze lens zelf geschapen. Als koekoeksjong duldde hij geen andere liberalen of zienswijzen op het verleden en zijn aandeel daarin naast zich.[11] In navolging van Thorbecke hebben historici de vroegnegentiende-eeuwse Tweede Kamer beoordeeld volgens de liberale maatstaven van goede politiek. Daardoor overheerst een beeld van een parlement waarin weliswaar liberale geluiden klonken, maar dat eigenlijk nog niet tot volle wasdom was gekomen. In 1848 moest bijvoorbeeld volgens Jouke Turpijn de Tweede Kamer nog worden uitgevonden.[12]

Wat gebeurt er met deze periode en met dit instituut als we letten op de doorwerking op lange termijn? Verschillende historici hebben er al op gewezen dat de grondwetsherziening van 1848 voortbouwde op het bestaande stelsel. Toch bevatten de karakteriseringen van deze herziening – zoals 'inhaalslag' en 'reparatie' – nog altijd een geringschattend waardeoordeel over de Restauratie als vertraging of opmaat voor de moderne politiek.[13] Door de slagschaduw van zowel 1800 als 1848 zijn de beginjaren van de Tweede Kamer niet volgens hun eigen maatstaven beoordeeld. Het is tijd om de vroegnegentiende-eeuwse vergadercultuur uit hun schaduw te halen. De bestaande nadruk op het verschil tussen vroegmoderne en moderne politiek in de literatuur moet gerelativeerd worden.[14] Het is nadrukkelijk niet mijn bedoeling de Restauratie politieker of moderner te laten lijken. Ik wil laten zien dat de Tweede Kamer in de praktijk nog veel weg had van de oude Staten-Generaal en dat zij daar in haar beginjaren mee uit de voeten kon.

De beginjaren van de Tweede Kamer spelen een prominente rol in het werk van Jeroen van Zanten. Zijn boek over de politieke discussie en oppositievorming behandelt de periode 1813-1840 en besteedt aandacht aan de vorm van politiek.[15] Voor de inhoudelijke behandeling van het regeringsbeleid en de Kamerdebatten blijft zijn studie de aangewezen plek. Van Zanten richt zich op de publieke politiek, waardoor het openbare debat in de Tweede Kamer en de pers ruim aandacht krijgt. Over het functioneren van de Tweede Kamer als instituut in haar beginjaren is echter nog weinig bekend.[16] Dit boek over de vroegnegentiende-eeuwse vergaderpraktijk van de Tweede Kamer voorziet ook in deze lacune.

Voor de manier waarop ik de Tweede Kamer onderzoek, is daarnaast het werk van Hans Righart belangrijk. Righart was in Nederland de eerste pleitbezorger van de politiekecultuurbenadering en hij stelde dat politieke cultuur zich veel meer dan politieke evenementen kenmerkt door continuïteit.[17] Dit aspect van politieke cultuur heeft echter weinig navolging gekregen. Dat komt waarschijnlijk doordat politiek historici moeite hadden met Righarts benaming 'zachte kant van de politiek' voor politieke cultuur. Terwijl politiek historici in reactie op Righart vooral benadrukten dat politieke cultuur om het machtsvraagstuk van de politiek ging, heeft het continuïteitsaspect onvoldoende aandacht gekregen in de bestudering van de vergadercultuur. Hierdoor mist de historiografie van de politieke cultuur van de Tweede Kamer een belangrijke kant van het verhaal.[18]

De politiekecultuurbenadering heeft het werkveld van de parlementair historicus verbreed. Van origine had deze discipline voornamelijk oog voor de grote mannen, het wetgevingsproces en de uitkomsten daarvan. Maar wie historische politieke besluiten wil begrijpen, moet de handelingsruimte waarbinnen deze zijn genomen begrijpen volgens de opvattingen van de tijdgenoten.[19] Daarom is het parlement zelf centraal komen te staan als object van onderzoek en in het bijzonder de vraag naar wat politiek in een bepaalde periode was. De culturele aspecten van de parlementaire politiek en de betekenis daarvan voor het functioneren van de Nationale Vergadering en de Tweede Kamer van na 1848 zijn reeds onderzocht. Zonder de bestaande publicaties over de Nederlandse parlementaire cultuur had ik dit boek niet kunnen schrijven.[20] In navolging van de hedendaagse parlementaire geschiedschrijvers beschouw ik eergevoel, huisvesting, procedures, omgangsvormen, taalgebruik, ritueel en ceremonieel als onderzoeksobject. Bij de bestudering richt ik mij op de continuïteit van politieke praktijken en minder op de opvattingen over politiek.[21]

Regentenmentaliteit, poldermodel en traditie

Zoeken naar wortels in het verleden van een latere toestand brengt risico's met zich mee. De langetermijngeschiedenis van een parlement

roept direct een stereotiep beeld op waar historici voor terugdeinzen. De geschiedschrijving over het Engelse parlement heeft geleid tot de beruchte *Whig interpretation of history*. In dit type geschiedschrijving stond de Engelse parlementaire geschiedenis vanaf de Middeleeuwen in dienst van de moderne constitutionele monarchie met een dominant parlement – iets waar de Britten lange tijd hun nationale trots aan ontleenden.[22]

Zo loopt dit boek het risico bij te dragen aan de stereotypen van regentenmentaliteit en het poldermodel. Het begrip regentenmentaliteit is in 1964 geïntroduceerd door de Nederlandse politicoloog Hans Daalder. Hij gebruikte de oude regenten uit de Republiek om de zelfgenoegzame houding van toenmalige Nederlandse bestuurders te karakteriseren.[23] Daarbij vertrok Daalder vanuit een misvatting over de vroegmoderne politiek: het gezag van de regenten zou vanzelfsprekend zijn geweest en dus geen verantwoording nodig hebben. In datzelfde jaar kregen de Staten-Generaal een gedenkboek aangeboden getiteld *500 jaren Staten-Generaal*. Het boek trok een 'vrijwel ononderbroken lijn' tussen 1964 en de bijeenkomst belegd door de Bourgondische hertog Filips de Goede in Brugge vijfhonderd jaar eerder. De auteurs ontkenden de verschillen tussen de twee vergaderingen overigens niet, maar ook dit boek was vooral een tijdsdocument van de roerige jaren zestig. Door middel van een beroep op het eerbiedwaardige verleden van de Staten-Generaal leek het tegenwicht te willen bieden aan het afkalvende ontzag voor dit instituut.[24] Sinds 1964 is er veel veranderd in de politieke geschiedschrijving, en toch zijn de vroegmoderne en gerestaureerde Staten-Generaal nooit meer het onderwerp geweest van één boek, laat staan door één historicus.[25]

De verhouding tussen vroegmoderne en moderne instituten levert debat op onder historici. De Britse historicus Leslie Price waarschuwde voor het opleggen van een moderne maatstaf aan de Staten-Generaal uit de Republiek.[26] Vroegmodernist Simon Groenveld deed juist een oproep tot meer studie naar de vroegmoderne wortels van de moderne staatsinstellingen. Slechts wanneer we deze wortels van een instituut kennen, kunnen we volgens hem de moderne vorm begrijpen.[27] Groenveld blies hiermee de klassieke continuïteitsthese

van de Franse socioloog en historicus Tocqueville nieuw leven in. Tocqueville schreef al in 1856 dat we de Franse Revolutie moeten zien als een voortzetting van hervormingen die al waren ingezet in het ancien régime.[28] Uit een reeks Nederlandse studies leren we dat het oligarchische karakter van de bestuurlijke elite in de Republiek een kenmerk is van de politieke cultuur in zowel de achttiende als de negentiende eeuw.[29]

De Staten-Generaal maakten voor 1795 deel uit van een groter netwerk van lokale, regionale en provinciale vergaderingen die alle tezamen het staatsbestel van de Republiek vormden.[30] Het poldermodel is een twintigste-eeuwse term die gebruikt wordt om te suggereren dat de overlegcultuur van deze vergaderingen al eeuwen een wezenlijk bestanddeel is van de Nederlandse identiteit.[31] Nu schreven historici Maarten Prak en Jan Luiten van Zanden een thetische studie over de duizendjarige geschiedenis van dat model. Als ik meega met hun definitie van het poldermodel, dan zouden de moderne Staten-Generaal *passief,* om zo te zeggen 'automatisch', als vanzelf de eeuwenoude reeks vergaderingen waarin een timide, sobere en op consensus gerichte overlegcultuur overheerste, voortzetten.[32] Dat is niet de bedoeling van mijn verhaal. Ik wil juist laten zien dat er *actief* is gewerkt aan de overdracht van deze overlegcultuur en dat het ook heel anders had kunnen aflopen.

In een kritische reactie op Prak en Luiten van Zanden waarschuwde historicus Bert De Munck voor te veel nadruk op continuïteit. Deze kan leiden tot het onderschatten van de historische context en exceptionalisme suggereren.[33] De Munck veronderstelt dat als een instituut verdwenen is, alle daarmee verbonden praktijken ook direct verdwenen zijn. Wat er volgens hem overbleef van de vroegmoderne instituten, waren slechts 'memory traces'.

Ik zal echter voor verschillende elementen laten zien dat met het verdwijnen van het instituut de vergadercultuur allesbehalve verdween. Hiervoor maak ik gebruik van het concept traditie en ik beschouw traditie als een *activiteit*. Traditie gaat over een proces van overdracht, waarin mensen in het heden teruggrijpen op een verleden. Zij dragen het verleden over naar het heden met een specifiek doel.[34] Een traditie overdragen was *geen* kwestie van pas-

sieve overerving tussen generaties, zoals de overdracht van de Collot d'Escury-zetel lijkt te suggereren. Wie een traditie wilde doorgeven of ontvangen, moest daarvoor werken.[35] Ook Hendrik was zich daarvan bewust, want hij nam zich voor ook 'op te treden als een vrij en onafhankelijk man', die als het erop aankwam 'de welwillendheid van de vorst opoffert aan het welbegrepen belang van den Staat'.[36] Dit werken aan de traditie bracht continuïteit tot stand tussen heden en verleden.

Het bestaan van een traditie was afhankelijk van actief gebruik.[37] Elke traditie moest nieuwe gebruikers toelaten, want zij bepaalden of het verleden dat de traditie overdroeg voor hen relevant was. Zo kan ik de redenering van De Munck omkeren dat er 'slechts' sporen van herinnering overbleven als een instituut verdween: zonder deze mentale relevantie kwam de overdracht in de praktijk überhaupt niet van de grond. Pas wanneer de ontvangers of uitvinders van een traditie deze als relevant beschouwden, pakten ze haar op, gebruikten haar en gaven haar door. Traditie gaat om deze redenen altijd samen met verandering en aanpassing. Het beroep op tradities in de Tweede Kamer kwam dus niet voort uit louter reactionaire reflexen van de oude regenten, die slechts het behoud en de continuïteit nastreefden van een situatie die op het punt stond verloren te gaan.[38] Daarvoor was de politiek simpelweg te veel veranderd sinds 1795 en waren er te veel alternatieve werkwijzen en nieuwe gebruikers voorhanden.[39]

Werkwijze en opbouw

Op drie manieren wil ik voorkomen dat mijn boek een teleologische geschiedenis van de Staten-Generaal vertelt of het gedenkboek uit 1964 herhaalt. Ten eerste is het niet mijn bedoeling een vroegmodern geboortemoment van het moderne parlement af te kondigen. Het gaat er mij om de vergaderpraktijk van de negentiende eeuw op zijn eigen merites voor het voetlicht te brengen en daarvoor moeten we rekening houden met de vroegmoderne Staten-Generaal. Het is onmogelijk uit ruim twee eeuwen vergaderpraktijk voor de verschillende thema's een definitief beginpunt vast te stellen. Tussen 1576 en 1795 hebben de Staten-Generaal ook een ontwikkeling doorgemaakt.

Om recht te doen aan deze dynamiek, ben ik niet met een meetlat de archieven van de oude Staten-Generaal in gedoken om een vergelijkende studie te schrijven. De hoofdstukken zijn bedoeld als betogen die het accent leggen op de vroege negentiende eeuw. Het vertrekpunt van de hoofdstukken ligt in de tweede helft van de achttiende eeuw. Met die doelstelling heb ik de archieven van de oude en gerestaureerde Staten-Generaal benaderd.

Ten tweede is het verhaal dat ik vertel niet uniek voor Nederland. De Tweede Kamer was een van de nieuwe Europese parlementen die nog bestonden uit elementen van de oude standenvergaderingen en al iets hadden van een moderne volksvertegenwoordiging. In de literatuur is al gewezen op het nationale vertoog dat de restauratieregimes inzetten na de terugtocht van de Franse bezetter.[40] Ik gebruik het continuïteitsperspectief juist om het nationale succesverhaal te nuanceren. Door bijvoorbeeld de doorwerking van de provinciale macht aan te tonen, voorkom ik een lofzang op Nederlands of Hollands glorie.

Ik had ook een vergelijkend verhaal kunnen vertellen over bijvoorbeeld het Zweedse of Engelse parlement.[41] Dat heb ik niet gedaan omdat voldoende aandacht uit moet gaan naar de historische context van de continuïteit van vergaderpraktijken. Leden deden namelijk een beroep op traditie of maakten er gebruik van om hun handelingen en de Tweede Kamer van legitimiteit te voorzien. Zo gaat dit boek over de rol van traditie in tijden van politieke verandering en voorkom ik anachronismen. Waar mogelijk zal ik verwijzen naar hoe de Nederlandse casus zich verhoudt tot die van andere landen om nationale zelfgenoegzaamheid te vermijden.

Het is een uitdaging om de continuïteit van vergaderpraktijken aan te tonen. Op papier hebben de Staten-Generaal en de Tweede Kamer weinig aandacht besteed aan hun vergaderpraktijk. De Staten-Generaal gebruikten geen notulen als verslaglegging van het overleg. Zij kozen ervoor de besluiten dagelijks te registreren in resoluties, zonder vermelding van de discussie of beraadslaging die had plaatsgevonden. Omdat vroegmoderne instituten de boodschap van eensgezindheid wilden uitstralen, lieten de vergaderaars het liefst zo min mogelijk sporen na van meningsverschillen in de

officiële documenten. Particuliere notulen en geheime archieven vormen de uitzondering op deze regel.[42] Hier hebben we meteen een eerste vorm van continuïteit te pakken. De Tweede Kamer gebruikte wel notulen als verslaglegging van hun zittingen, maar zette de gewoonte voort om meningsverschillen daarin niet woordelijk op te nemen.[43]

Over de Tweede Kamer is wel eens opgemerkt dat zij slechts een passieloze discussie voerde over publieke werken.[44] De Handelingen van de Tweede Kamer die betrekking hebben op onze onderzoeksperiode geven in elk geval deze indruk. Zij zijn tot stand gekomen door het monnikenwerk van griffier J.J.F. Noordziek in het derde kwart van de negentiende eeuw. Noordziek maakte een zorgvuldige en kritische reconstructie van de Kamerdebatten op basis van officiële staatspapieren, krantenverslagen en persoonlijke parlementaire nalatenschappen.[45] Omdat de Handelingen over deze periode gereconstrueerd zijn, vormen zij niet de voornaamste bron van dit onderzoek. In plaats daarvan heb ik zoveel mogelijk gebruikgemaakt van documenten die de Staten-Generaal zelf hebben geproduceerd en van persoonlijke archieven en memoires. Correspondenties en memoires bieden inzicht in welke verbanden er bestonden tussen de leden *en* tussen de vroegmoderne Staten-Generaal en de Tweede Kamer.

Sporen van de vergaderpraktijk vind je in het grijze gebied tussen de geschreven wet- en regelgeving en de uitvoering daarvan in de praktijk van de vergadering. Deze tussenruimte bestond uit ongeschreven gedragsregels die de leden doorgaans stilzwijgend gehoorzaamden in de alledaagse praktijk van vergaderen.[46] De verschillende interpretaties van deze regels gaven aanleiding tot conflicten. In dergelijke conflicten moesten de vergaderaars de ongeschreven normen en waarden uitspreken om het bestaan ervan in de praktijk te bevestigen.[47] Deze conflictsituaties hebben wel sporen in de archieven nagelaten en staan daarom centraal in dit boek. Alleen zijn deze bronnen meestal niet de officiële vergaderstukken van de Staten-Generaal of de Tweede Kamer.

De vergaderpraktijk verdeel ik in dit boek onder in verschillende lagen, die elk in een thematisch hoofdstuk aan de orde komen. We beginnen met de vraag die misschien wel het meest voor de hand ligt.